Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1944-06-04, iš Štuthofo – į Vilnių

Lager, d. 4 Juni 1944

Balys Sruoga
Lager Stutthof b/Danzig
Block XI

Lager, d. 4 Juni 1944

Vanduk, vargšele mano! Heute kam Dein Brief v. 19-V. Ich dachte, er wird trauriger sein. Gottseidank, dass Du so stark u. mutig bist! Ich weiss alle deine Sorgen u. Erlebnissen. Sogar über deine Sitzung in Kaunas (Gymnasialdirekt.), habe ich schon in der Zeitung gelesen. Der alte Sprichwort sagt: „Der Teufel ist nicht so schrecklich, wie bemalt man ihn“. Bekam ich eine Sendung von prof. Vladim (aus Bonn a. Rh.) – Kinderschachspielzeug. Von ihm habe ich zusammen 3 Päckchen, – bedanke ihn. Ich kann nicht ihm schreiben (in dem Fall sollte mein Brief Dir ausfallen, – das will ich nicht). Wenn kann er, soll er mir schicken besser Päckchen denselben Inhalt, wie war es zum Ostern, – ich brauche keine Spielzeuge u. Bücher. Die Briefe soll er deutsch schreiben, – ich bin doch ein Häftling, – es muss meine Briefe durch die Zensur gehen, – das ist selbstverständlich! Bekam ich auch ein Brief von meinem alten Freunde Pad. Kasmatė. Es geht ihm wohl. In der Stadt, wo wohnt er jetzt, hat er gesehen mehrere Schüler aus dem unserem Onkel Povilas Gymnasium zu Staropol, – sie sind schon in Militärdienst angenommen; sie werden am Orte belehrt und nach 6–8 Wochen werden in die Arbeit eingesetzt; sie fühlen sich gut u. sind gut gestimmt. Über Onkel Povilas weiss Kasmatė zu berichten, dass seine Krankheit ist weit nicht so gefährlich, wie schien es bei der Erkrankung. Vielleicht ihm wird es nicht nötig ein Sanatorium im besseren Klima zu suchen. Nur mein Vetter Onė ist schwer krank: er hat ziemlich ruinierte Nerven u. Allgemeine Körperschwäche, – man hat sehr wenig Hoffnung auf seine Genesung. Wegen mich Du kannst ruhig sein: im Sommer meine Gesundheit ist viel besser, die Nerven sind stärker geworden. Ich fühle mich ebenso, wie im Anfange des Krieges, als ich „Sapiega“ schrieb. In voriger Woche war ich im Ostsee zum Bad; wenn wird es warm, wir werden öfter gehen. Am nächsten Dienstag fahre ich nochmals nach Danzig wegen Augen. Hier, im Lager, fühlen wir den Krieg sehr wenig. Irgendwo, hören wir, gibt es Schlachten, Offensive, Bombardierungen, doch hier ist alles ruhig. Vom alten Insassen des Lagers, habe ich mehrere Bekannte, die um keinen Preis wollen nicht aus dem Lager entlassen werden bis der Krieg beendet wird. Es scheint, sie haben Recht. Die Lagerführung ist für mich sehr humanisch u. verständnissvoll, – ich habe keine Beschwerden, – sie macht alles zum Guten, was sie kann. Ich denke, dass man wird mich nicht mehr lange im Lager halten. Hier gibt es keine Arbeit, um meine Kenntnisse u. Begabungen ausnutzen (für meine gegenwärtige leichte Arbeit braucht man keine Kenntnisse). Ich habe Niemandem Böses gemacht, – ich war nicht u. bin nicht jemandem gefährlich. Doch in der Heimat könnte ich sehr wichtige im Kriegszeiten Arbeit leisten. Meine weitere Aufbewahrung im Lager hat absolut kein Sinn. Wenn ist es nötig, kann ich sitzen, aber glaube ich nicht, dass das lange wird dauern. Man wird doch endlich gemachtes Irrtum verstehen. Ich bin jetzt sehr, sehr optimistisch gestimmt. Meine einzige Sorge – Dein u. Dalias Schicksal. Doch, denke ich, Sie werden irgendwie auskommen, – ich sehe Dich in Träumen in solche wunderschöne Frühlingsblüte, dass bin ich tagelang begeistert von diesen Träumen! Leider, Vanduk, praktisch zurzeit kann ich Dir nichts helfen. Doch ein Kummer werfen von Deinen Schultern Weg, – den Kummer wegen mich. Mir wird es nichts böses passieren, – ich werde zu Dir kehren mit neuem mutigem Geist, erfahrener u. gehärteter, – ich werde den Schicksal besser schmieden. – Für Daliukas lege ich einige Gedanken über Theater bei. Schreibe, ob ist das interessant für Sie? Es

scheint, ich habe alle Deine Briefe erhalten, nur mit grösseren Verspätung. In vorigen Woche kam kein Päckchen von Dir, – nur ein Päckchen v. Marytė. – Heute Nacht habe ich Dich wieder geträumt – wie war es 31. XII. 21! Danke, Vanduk! Ich strenge alle meine Kräfte, um Dein Geist zu unterstützen, – Du solltest doch mich fühlen! Vanduk, mano mylima, mano miela!

Bal [1r] // [1v] //

Balys Sruoga
Stutthofo stovykla prie Dancigo
XI blokas

Stovykla, 1944 [m.] birželio 4 d.

Vanduk, vargšele mano! Šiandien atėjo Tavo V-19 laiškas. Maniau, jis bus liūdnesnis. Ačiū Dievui, kad Tu tokia stipri ir drąsi! Aš žinau visus Tavo rūpesčius ir išgyvenimus. Netgi apie Tavo posėdį Kaune (gimnazijų direktorių) jau skaičiau laikraštyje [1]. Sena patarlė sako: „Velnias ne toks baisus, kokį jį piešia“. Gavau siuntinį nuo prof. Vladim [2] (iš Bonos prie Reino) – vaikiškus šachmatus. Nuo jo turiu iš viso 3 siuntinėlius, – padėkok jam. Aš negaliu jam rašyti (tokiu atveju turėtų iškristi mano laiškas Tau, – to aš nenoriu). Jeigu jis gali, tegu geriau siunčia tokio turinio siuntinėlius kaip per Velykas, – man nereikia žaislų ir knygų. Laiškus tegu jis rašo vokiškai, – aš juk esu kalinys, – mano laiškai turi pereiti cenzūrą, – tai savaime suprantama! Gavau laišką ir nuo seno draugo Pad. Kasmatės [3]. Jam sekasi gerai. Mieste, kur dabar gyvena, jis matė keletą mokinių iš mūsų dėdės Povilo gimnazijos Staropolėje [4], – jie jau priimti į karinę tarnybą; jie vietoje bus apmokyti ir po 6–8 savaičių paskirti į darbą; jie jaučiasi gerai ir yra geros nuotaikos. Apie dėdę Povilą Kasmatė praneša, kad jo liga toli gražu nesanti tokia pavojinga, kaip atrodė susirgus. Galbūt jam neverta ieškoti sanatorijos, kur geresnis klimatas. Tik mano pusbrolis Onė [5] sunkiai serga: jo nervai gan pašliję, o organizmas nusilpęs, – labai maža vilties, kad jis pagis. Dėl manęs gali būti rami: vasarą mano sveikata daug geresnė, nervai sustiprėjo. Aš jaučiuosi taip pat, kaip karo pradžioje, kai rašiau „Sapiegą“ [6]. Praeitą savaitę buvau prie Baltijos jūros [7]; kai bus šilta, eisime dažniau. Kitą antradienį dar kartą važiuoju į Dancigą dėl akių [8]. Čia, lageryje, mes labai mažai tejaučiam karą. Kažur, girdim, vyksta kautynės, puolimai, bombardavimai, o čia viskas ramu. Iš lagerio senbuvių turiu keletą pažįstamų, kurie jokiu būdu nenori būti paleisti iš lagerio iki karo pabaigos. Atrodo, jie teisūs. Lagerio vadovybė man labai humaniška ir supratinga, – neturiu jokių nusiskundimų, – ji daro viską, ką gali, kad būtų geriau. Aš manau, kad manęs lagery jau ilgai nebelaikys. Čia nėra jokio darbo, kad būtų galima panaudoti mano žinias ir gabumus (mano dabartiniam lengvam darbui nereikia jokių žinių). Niekam nieko blogo nepadariau, nebuvau ir nesu kam nors pavojingas. Tačiau Tėvynėje galėčiau dirbti labai svarbų darbą karo metu. Mano tolesnis laikymas lageryje neturi visiškai jokios prasmės. Jei reikia, galiu pasėdėti, bet nemanau, kad tai ilgai užtruks. Pagaliau padaryta klaida bus suprasta. Dabar esu labai, labai optimistiškai nusiteikęs. Mano vienintelis rūpestis – Tavo ir Dalios likimas. Bet, manau, Jūs kaip nors išsiversit, – sapnuoju Tave tokiame nuostabiame pavasario žydėjime, kad ištisomis dienomis esu šių sapnų įkvėptas. Deja, Vanduk, praktiškai šiuo metu negaliu Tau niekuo padėti. Bet vieną rūpestį nusimesk nuo savo pečių, – rūpestį dėl manęs. Man nieko blogo nenutiks, – aš grįšiu pas Tave nauja drąsia dvasia, labiau patyręs ir užsigrūdinęs, – geriau kursiu likimą. – Daliukui pridedu keletą minčių apie teatrą [9]. Parašyk, ar Jai tai įdomu? Atrodo, kad gavau visus Tavo laiškus, tik labai pavėluotai. Praeitą savaitę nuo Tavęs siuntinėlis neatėjo, – tik paketėlis nuo Marytės [10]. – Šią naktį aš vėl Tave sapnavau – kaip buvo 21. XII. 31 [11]! Ačiū, Vanduk! Sukaupiu visas savo jėgas, kad palaikyčiau Tavo dvasią, – Tu juk turėtum mane jausti! Vanduk, mano mylima, mano miela!

Bal [1r] // [1v] //

KOMENTARAI

[1] 1944-05-20–21 Kaune įvykusio įvairių mokymo ir ugdymo įstaigų direktorių suvažiavimas, kuris turėjo vieną propagandinį tikslą – Lietuvos jaunimą panaudoti karo reikalams (plačiau žr. [Be autoriaus], „Gimnazijų, mokytojų seminarijų ir specialinių mokyklų direktorių suvažiavimas“, in: *Naujoji Lietuva*, Vilnius, 1944-05-25, Nr. 123, p. 4).
Suvažiavime Generalinio komisariato aukštesniųjų mokyklų referentas dr. Meyer išdėstė konkrečią karinio parengimo programą: „Lietuvių jaunimui kariniam panaudojimui duodama daug galimumų. Kaip vokiečių jaunuoliams, taip ir lietuviams nuo 15 iki 17 metų amžiaus duodamas galimumas ginti savo tėvynę, talkininkaujant aviacijai. Per savo apmokymą ir panaudojimą jaunuolis turi panašiai, kaip yra Vokietijoje, būti mokomas. Numatyta ne mažiau kaip 18 valandų per savaitę. Jis bus mokomas mokytojų lietuvių. Jaunuoliai dėvės aviacijos talkininkų uniformą su savo krašto ženklu. Per savo aštuonių mėnesių tarnybos laiką jaunuoliui bus suteiktos atostogos tėvynėje. Be to, aviacijos talkininkams brandos atestatai bus suteikti vieneriais metais anksčiau. Jiems bus teikiama pirmenybė studijuoti. Geriausiems iš jų bus suteiktas galimumas studijuoti Reiche. Tiems, kurie nestudijuoja, bus užtikrintas nemokamas kitų profesijų mokymasis.
Kad būtų užtikrintas reguliarus mokslas, būtų tikslinga, jei atitinkamos klasės ištisai kartu stotų į karo aviacijos talkininkų tarnybą. Pradžioje turi būti pašaukti 17–18-mečiai.
Greta šio vyresnių mokinių panaudojimo karo aviacijos talkininkais turi būti vairuojamas ir abiturientų panaudojimas karui. Kadangi aštuntosios klasės mokiniai ir mokinės savo brandos atestatus gauna anksčiau, tai jie, prieš pradėdami dirbti profesijos darbą arba studijuoti, turi atlikti darbą karui, kuris truks nuo trijų iki šešių mėnesių. Šis panaudojimas įvyks tik Lietuvoje ir, kiek galima, savo gyvenamoje vietoje. Panaudojant, bus atsižvelgta į pasirinktą ateičiai profesiją. Savaime suprantama, abiturientas gali savo panaudojimą karui atlikti ir savanoriškai, kaip karo aviacijos talkininkas. Per savo panaudojimo karui laiką jaunimas ir toliau palaiko ryšius su savo mokykla“ (Idem, in: *Ibid*.).
Aukštesniųjų mokyklų departamento direktorius Ignas Malinauskas posėdyje „pareiškė, jog negali būti abejojimo, kad parengimas lietuviškojo jaunimo karo aviacijos talkininkais yra reikalingas. […] Dėl reikalingumo reikalas buvo mums aiškus, tik neaiškus buvo kelias. Bet aš manau, kad dabar yra rastas kelias ir kad mūsų jaunimas Europai sutaikyti stos į Europos kovos bendruomenės eiles. Abiturientų panaudojimo karui organizacijos reikalas yra Švietimo Valdybos reikalas“ (Idem, in: *op. cit*.).
„Vėliau kalbėjo įgaliotinis lietuvių švietimo reikalams dr. Riefenstahlis.
Šio priešpietinio posėdžio rezultatai buvo suglausti rezoliucijoje, kuria aukštesniųjų Lietuvos mokyklų direktoriai šaukia 17–18-mečius mokinius panaudojimui karo aviacijos talkininkais“ (Idem, in: *op. cit*.).
Kitą dieną posėdyje pasisakė pirmasis generalinis tarėjas generolas Petras Kubiliūnas:. „Savo kalboje jis pažymėjo: Auklėtojui lietuviui nėra vis viena, kas vyksta jo mokykloje ir už jos ribų. Prieš mūsų akis kasdien bręsta dideli ir svarbūs ateičiai įvykiai, kurie smarkiai paliečia ir mus. Mes turime su apgailestavimu konstatuoti, kad mes per ilgai delsėme, dairėmės ir vis laukėme, kad mūsų reikalus sutvarkys kiti. Dėl savo ilgo delsimo mes daug nustojome. Todėl atėjo laikas aiškiai apsispręsti ir aktyviai veikti. Galas svyravimui ir abejojimui. Mūsų glaudus bendradarbiavimas šioje milžiniškoje kovoje greta Vokietijos, be abejojimo, daug nulems mūsų tautos ateitį. Patys mes čia nieko negalime nuveikti, negali mums nieko padėti ir jokie anglai ar amerikiečiai. Jei Vokietijos gynimosi ir puolimo jėga susilpnėtų, tai mūsų likimas bus išspręstas ir mes žūsime.
Dabar atėjo tas lemiamas momentas, kada mes dar galime ir turime su ginklu rankoje greta kitų Europos tautų įsijungti į likiminę kovą Vokietijos vadovybėje. Stiprindami tėvynę, mes stipriname ir frontą, ir kartu prisidedame prie mūsų pačių apsigynimo nuo bolševikinio pavojaus“ (Idem, in: *op. cit*.).

[2] Vladimiras Šilkarskis siųsdavo bičiuliui Baliui Sruogai į lagerį vaisių, vitamino C, Reino vyno, tabako, cigarečių (po 4, 7, 12 vienetų), vaistų, popieriaus, pinigų (po 15–20 reichsmarkių) (žr. Balio Sruogos laiškas Vladimirui Šilkarskiui, iš Štuthofo – į Boną, 1944-07-30, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1302, l. 1r; Balio Sruogos laiškas Vladimirui Šilkarskiui, iš Štuthofo – į Boną, 1944-08-13, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1614, l. 1r; Balio Sruogos laiškas Vladimirui Šilkarskiui, iš Štuthofo – į Boną, 1944-09-17, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1614, l. 1r; Balio Sruogos laiškas Vladimirui Šilkarskiui, iš Štuthofo – į Boną, 1944-10-15, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1614, l. 1r).

[3] „Pad.[egėlis] Kasmatė – Balio jaunystės slapyvardis“ (Vandos Sruogienės pastaba).

[4] „Generolo Povilo Plechavičiaus rinktinės vyrus“ (Vandos Sruogienės pastaba).
Lietuvos rinktinės vadovybei nesutikus prisidėti prie vokiečių kovos prieš bolševikus rytuose, vokiečiai Rinktinės štabo vadus suėmė ir uždarė Salaspilio kacete Latvijoje, „o šimtinė Marijampolėje suorganizuotos lietuviškos karo mokyklos aspirantų, nespėjusių dar išsibėgioti, dabar buvo atgabenta į Stutthofą.
Su šiais jaunais vyrais susitikti negalėjome. Nuo jų mus skyrė trejetas eilių vielų ir koks dvejetas šimtų metrų. Slaptu keliu pasiuntėme jiems cigarečių, o išėję į kiemą pamojuodavome padrąsinančiais gestais. Jie mums padainuodavo lietuviškų dainų. Neilgai trukus jie iš čia išvežti. Vėliau patyrėme, kad buvo verčiami rinktis pagalbinius vokiečių aviacijos dalinius arba jau kartą matytą kacetą. Jie neturėjo karininkų nei vyresnių žmonių, kurie būtų jiems padėję šį klausimą geriau išspręsti. Pasirinko mažesnę blogybę. Juos grąžino į Stutthofą apmokyti. Matydavome juos iš tolo ir mums buvo skaudu, kad jie dėvi priešo uniformą. Netrukus, kaip kaliniai, buvo atgabenti į mūsų kacetą ir tų jaunų vyrų viršininkai – dalis Rinktinės štabo iš Salaspilio: pulkininkai – Andriušaitis, Grudzinskas, Urbonas ir leit. Ptašinskas. Pavergtos tautos tragedija reiškėsi baisiais kontrastais…“ (Stasys Yla, Žmonės ir žvėrys Dievų miške, Putnam: Immaculata, 1951, p. 346–347)
„Kiek vėliau sužinojome, kad lietuviškoji Rinktinė likviduota ir kad čia atvežtieji yra Marijampolės karo mokyklos kariūnai, kurie dar nebuvo spėję išsiskirstyti. Iš tūkstančio kariūnų vokiečiams pavyko sučiupti 110. Kiek patyrėme, stovyklos vadovybė dar neturėjo parėdymo, ką su jais turi daryti.
Stovyklos gyventojų nustebimas buvo didelis, išvados dar didesnės, nes uniformuoti kariai čia atsiduria pirmą kartą.
Tuojau suorganizavome rūkalų ir sunkiai prieinamais keliais nusiuntėme savo nelaimingiems tautiečiams. Jie mums atsilygino ilgu laišku, kuris nupasakojo jų istoriją, ir lietuviškomis dainomis, kurios čia skambėjo penkias dienas. O puikiai jie traukė!
Paskui juos išvežė į kitą stovyklą, parodė akmenų skaldyklas, kuriose dirba kaliniai ir, parvežę atgal į Stutthofą, visus aprengė… smogikų uniforma. Žinoma, savo raštuose pažymėjo, kad jie „savanoriai“. Po dviejų mėnesių apmokymo, kurį jie keikė iš širdies, juos paskirstė į tris grupes, pervilko aviacijos uniforma ir vėl kažkur išvežė“ (Antanas Gervydas, Už spygliuotų vielų, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, „Draugo“ spaustuvė, 1950, p. 139).

[5] „Nebežinau, ką B. S. čia turėjo galvoje – greičiausiai vokiečius bendrai, jų padėtį kare (mūsų Būgių tarnaitė Onė labai vokiečių nekentė)“ (Vandos Sruogienės pastaba).
„1944 metų vasarop po lagerį pradėjo sklisti vis labiau visus jaudiną gandai. Esą konfliktas tarp vokiečių kariuomenės ir Him[m]lerio SS organizacijos tiek paaštrėjęs, kad kariuomenė visą organizaciją paimsianti į savo nagą. Organizacijos centrą kariuomenė išvarysianti šunim šėko pjauti, o eilinius esesninkus pasiųsianti į frontą. Visus koncentracijos lagerius perimsianti kariuomenė, bylas peržiūrėsianti, nekaltuosius paleisianti, lagerin pasodinsianti galvažudžius esesninkus…
Širdys smarkiai plakėsi tokių gandų besiklausant, – ir kaliniam, ir esesninkam.
[…]
Lagerio esesninkai nuknarino nosis, – ir jiem atrodė, kad gandai jau realizuojasi, – kad jų šiltos auksinės dienelės jau baigiasi“ (Balys Sruoga, *Dievų miškas, (ser. Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 315–316).
„1944 metų vasara buvo karšta. Karšta čia pas mus, bet dar karštesnė frontuose. Anglai su amerikiečiais išlaipino savo kariuomenę šiaurės Prancūzijoje (birželio 6 d.) ir pradėjo triuškinti vokiečių geležies ir betono užtvaras. Rytų frontas beveik nesulaikomai riedėjo į vakarus. Liepos pradžioje jau pasiekė Vilnių.
Iš rytų besitraukdami, vokiečiai iš ten vežė, ką galėjo. Vežė visokį turtą, mašinas, žydus ir kalinius. Mūsų stovykla ėmė sparčiai augti“ (Antanas Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, „Draugo“ spaustuvė, 1950, p. 139).
„Nesulaikomai griūva ir patsai reichas, ir mes jautriai išgyvename 1944-ųjų vasaros dienas, sprendžiančias mūsų likimą. Ne tik mūsų, bet ir daugelio kitų, kuriuos taip pat siaubė šis baisusis karas. Mums jau aiški jo baigtis. Prieš metus tik dūmais galėjome išrūkti pro krematoriumo kaminą, o šiandien jau gali atsiverti ir lagerio vartai… Taip, jie tikrai atsivers, bet mes nežinome, ar liksime gyvi. Lyg drąsindami, virš mūsų vis dažniau gaudžia lėktuvai ir taikliais smūgiais primena, kad mes ne vieni. Štai kažkurią dieną į senąjį lagerį nukrito lėktuvo kulka. Ji pramušė stalių barako stogą, lubas ir pataikė į šarfiurerio, dailidžių viršininko, kėdę, kuri tuo metu buvo tuščia. Kitą dieną ir vėl paslaptingas taiklus smūgis iš padangės! Šį kartą kulka pervėrė esesmaną, kuris keliu lydėjo keletą kalinių į užlagerinius darbus. Kaliniai buvo laisvi, bet nepabėgo. Apsiginklavę šautuvu jie nukautą esesmaną parnešė į lagerį. Šis įvykis, kaip ir kiti, buvo gyvai komentuojamas ir net sukėlė karštų ginčų. Vieni kaliniai smerkė, kiti užtarė tuos, kurie nepasinaudojo proga ir nepabėgo. Naujokai, prieš keletą dienų pakliuvę į lagerį, girdėdami tokius ginčus, tiktai šaipėsi ir kalbėjo, kad dabar neverta niekur bėgti, kad lagery esą saugiau negu laisvėj. „Išsivadavimo valanda čia pat, – sakė jie, – reicho reikalai tokie prasti, kad jo neišgelbės nei totalinė mobilizacija, nei visos siautėjimo priemonės, taikomos ir saviems piliečiams. Žinokit, kad sovietų armija greit bus Pabaltijy, o sąjungininkai pradėjo energingai spausti Hitlerį iš vakarų…“ Godžiai gaudome atneštas iš laisvės žinias ir viliamės, tačiau juoda lagerio padėtis nekinta, rėklus ruporas, skleidžiama nacių spauda, esesmanų ir blokų galvų siautėjimas gesina sušvitusią viltį.
„Tautiečiai ir tautietės! – rėkė per garsiakalbį isterišku balsu Hitleris, – greit aš nauju ginklu sudrebinsiu pasaulio langus ir laimėsiu karą!..“ Ir graso visiems, savo tautą griuvėsiuose laidoja. Po tokių žinių matome, kaip ir vėl į mūsų lagerį atvaromos naujos šimtinės kalinių, o jie kankinami ir naikinami kaip ir anksčiau“ (Leonas Puskunigis, „Štuthofo žardienos “, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 380–381).

[6] Balys Sruoga dramą *Kazimieras Sapiega* baigė rašyti 1941 m. rudenį, pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais. „Juos B. Sruoga praleido Vilniaus pakraštyje, Jeruzalėje, pas senus vilniečius Krutulius, kur vasaros pabaigai, ieškodamos saugesnės vietos, susibūrė keletas inteligentų šeimų (P. Skardžiaus, J. Bulavo, A. Venclovos ir kt.). Čia, toliau nuo nerimą keliančių miesto naujienų, rašytojas bandė nepasiduoti slegiančiai nuotaikai, kūrė. Šiuo metu galutinai parašytos paskutiniosios „Kazimiero Sapiegos“ scenos: kaip tik dabar, kraštą ištikusios nelaimės akivaizdoje, B. Sruoga surado visą kūrinį įprasminančius žodžius apie „speiguose, po stora miline“ plakančią Lietuvos širdį – jos paprastus žmones, svarbiausią tautos gyvybingumo ir atsparumo šaltinį didžiųjų istorinių katastrofų metais. Kaip visada, prie pjesės daugiausia sėdėdavo vėlyvais vakarais, iki gilių išnakčių. Tačiau dirbti buvo sunku – kasdien iš Vilniaus pasiekdavo vis blogesnės žinios, ir jų sukelto nerimo negalėjo užgožti nei vasaros gamtos grožis, nei priemiesčio ramybė, nei atgal į Tauro gatvę parviję naujų mokslo metų rūpesčiai“ (Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Vaga, 1986, p. 318).
Balys Sruoga pirmąją karo vasarą Jeruzalėje baigė rašyti ir kitą dramą *Apyaušrio dalia*. Antanas Krutulys prisiminė, kaip rašytas šis kūrinys (rašymo laikas, vieta ir atmosfera panaši, kaip ir kuriant pjesę *Kazimieras Sapiega*): „Didžiausias įspūdis liko nuo 1940 m. vasaros. B. Sruoga, Pr. Skardžius, J. Bulavas su šeimomis vasarojo pas mane Jeruzalėje. Graži vasaros gamta, didelė ramybė labai veikia kiekvieną miesto žmogų, o tokios jautrios prigimties menininką, kaip B. Sruogą, dar labiau. Žiūrėk, jis sėdi po alyvų krūmu taip susimąstęs, taip savam pasauly paskendęs, kad, rodos, visas išorinis pasaulis jam išnykęs. Veidas spinduliuoja kokiu tai vidiniu dideliu pergyvenimu, kūrybos įkvėpimu. Po kurio laiko girdžiu jau mašinėlė tarška. B. Sruoga rašė tada savo dramą „Apyaušrio Dalia“.
Kartą vakare susirinkus į didelį valgomąjį kambarį, B. Sruoga paskaitė dramos ištrauką. Skaitė gražiai, bet be vaidybos. Balsas žemas, aiškus. Dramaturgas mylėjo savo tautą, jos didelių sukrėtimų pilną istoriją. Reikia nepamiršti, kad jis turėjo puikią žmoną ir gerą istorijos žinovę Vandą Daugirdaitę. Savo kūrinį skyrė savo vienintelei dukružėlei Dalelei. Šeimos santykiai buvo labai švelnūs, ypač jis tėviškai jautrus buvo savo dukrai“ (Antanas Krutulys, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1265, l. 1–2r).

[7] Leono Puskunigio atsiminimuose liudijama, kad norvegai kartu su lietuviais 1944 m. vasarą buvo vedami maudytis: „Buvo graži šilta liepos ar rugpjūčio diena, ir mes patraukėme per pažįstamą klampią smėlio aikštę į pajūrį. Priekyje žengė aukštos ir gausios šiauriečių gretos – „visa Norvegijos policija“, kaip buvo kalbama lagery. Paskui juos ėjome mes – nedidelė saujelė. Mus lydėjo tik keletas suklypusių esesmanų ir du raiteliai: lagerio viršininkas hauptmanas Mėjeris ir raportfiureris Hemnicas. Šiandien šios dvi lagerio galvos pasipuošusios baltais uniforminiais švarkais ir gražiom šypsenom. Į pajūrį tik pustrečio kilometro, bet mes neiname tiesiai, o sukame į šilelio pakraštį […].
Padarę nereikalingą kelio vingį, kurį, matyt, esesmanai mums iš anksto buvo numatę, pasukome tiesiai į pajūrį ir greitai pasislėpėme kalvotam kvapniam pušyne.
Be žodžio, visais savo pojūčiais susilieję su švelnia, ramia miško žaluma, einame ir dairomės. Pasiilgusiomis akimis glostome žydinčius viržius (kaip seniai jų nematėme – jau pusantrų juk metų spygliuotame žardy esame uždaryti!..), ir nejučiomis kojos suka į samanom klotą taką, gundantį klysti toli ir negrįžtamai. Bet dundančios arklių kanopos ir vėl grąžina į dulkiną smėlėtą kelią. Pro mus prajoja abi lagerio galvos: paniurėlis, išsišovusiais skruostikauliais Hemnicas ir juodom kipšo akutėm Mėjeris. Šį kartą jie abu esesmaniškai šypsosi ir žvilgčioja į mus, tarytum klaustų: ką, vergai, ar graži laisvė?“ (Leonas Puskunigis, „Štuthofo žardienos“, in: Pragaro vartai – Štuthofas, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 346).

[8] Balys Sruoga, gavęs Štuthofo gydytojo Otto Heidlio leidimą, keletą kartų lankėsi Dancige: „Kadangi lageryje akių gydytojo specialisto nebuvo, Heidelis paskiriem kaliniam leisdavo savo lėšomis važiuoti į Gdanską, kad juos tenai apžiūrėtų specialistai. Man akys jau vienuolika mėnesių be paliovos skaudėjo. Heidelis leido ir man pasivažinėti į Gdanską, – net tris kartus nuvažiuoti“ (plačiau žr. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 360; plačiau apie išvyką žr. Idem, in: *Ibid*., p. 360–365, dar žr. 1944-05-28 (I) laiško III komentarą).

[9] Daliai Sruogaitei („Für Mano Dalelė“) skirtas šio laiško priedas – Balio Sruogos laiškas-straipsnis „Die Wahrhaftigkeit in der Schauspielkunst“ – „Tikroviškumas vaidybos mene“ (jis parengtas atskirai, žr. toliau sekantį 1944-06-04 laišką).

[10] Marija Nemeikšaitė (1886–1970), pedagogė, žurnalistė, Balio ir Vandos Sruogų šeimos bičiulė: „Balys Marytę vadino „Maryte širdele“. Ji iš tiesų buvo plačios, geros, meilės kupinos širdies, neapsakomo jaukumo visiems nuskriaustiesiems“ (Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 71–72). Marija Nemeikšaitė (Marytė) į lagerį Baliui Sruogai siuntė maisto (duonos, lašinių, sausainių, pyragaičių), rūkalų (papirosų, tabako), gėrimų (spirito) (plačiau žr. Vanda Sruogienė, „Sąrašas siuntinių, siųstų į Stutthofą“, žr. rinkinys „Koncentracijos stovykla Stutthof (1939–1945)“, in: BLKMČ BS).

[11] „Balys buvo mane pakvietęs į Miuncheną 1921 m. Kalėdoms. Taip nekantriai laukiau išvažiavimo dienos, kad apsiskaičiavau ir išvykau vieną dieną anksčiau, negu buvom susitarę. Tik vakare traukiniui artėjant prie Miuncheno įsisąmoninau ir buvau desperacijoje: Balys manęs nepasitiktų, kur aš dingsiu tame dideliame, svetimame mieste… Bet mano džiaugsmui – tik išėjau į stotį, žiūriu – stovi Balys ir manęs laukia… Tai buvo vienas iš nuostabių jo nujautimų. Atvažiavo ir Albinas Rimka iš Frankfurto, Kalėdas praleidom kartu – ir miegojom vienam kambary, man įtaisė kampuke už spintos. Ėjom į teatrus, muziejus, aludes, linksminomės draugiškai. O Rimkai išvažiavus, Naujų metų išvakarėse mes leidomės į kalnus… Nežinodami tvarkos pravažiavom Austrijos sieną, Kufštaine mus sulaikė, išėjom pasivaikščiot, kilom į kalną, patekom į pūgą, bet vis tik suradom traukinį ir sugrįžom į Bavariją. Sustojom pasakiškai gražiame slėny – Oberaudorf. Praleidom gražiausias gyvenimo valandas ir ten galutinai nutarėm, kad gyvenime daugiau nesiskirsim. Tai buvo mūsų slaptos vedybos – jų data yra mūsų oficialių vedybų žieduose“ (Vandos Sruogienės pastaba prie 1921-12-09 laiško).
Balio Sruogos refleksijos, kilusios po šio įvykio, sužadintos Vandos Daugirdaitės atsako, atsispindi vėliau rašytame laiške: „… o ir Tau taip senai berašiau – jau, rodos, bus 5–6 dienos, ir man noris taip truputį užsimerkus pabūti ir nieko negalvoti, tik pasakyti tau ne žodžiais, ne žvilgsniu, tik tyliu sielos plastėjimu, kad kažkur toli toli už perregimų kalnų toks tylus varpas skamba ir mūsų paslaptį dainuoja. Ir skamba, ir dainuoja, ir rodos man, kad aš tame dainavime girdžiu, kaip tavo širdis plasta, ir rodos man, kad net nei mūsų nėra, kad mes tik tėsame toji neregimo varpo paslaptinga daina. O, taip, truputį užsimerkti, truputį prie tavęs prisiglausti, tavo ranką prie krūtinės prispausti, taip tyliai tyliai paklausyti, kaip tavo širdis šneka. Ir mielą mielą pasaką regėti, ir būti vėl kaip pasaka, kaip neregimo varpo skambėjimas, kaip pirmo pavasario žiedo žydėjimas, kaip Tavo širdužės plastėjimas – – Ir kad Tu būtum vėlei ir vėlei pasakinga Karaliūnaitė – numylėtas Vandukas mano!
Aš ir nežinau, kaip tau pasakyti, bet aš taip noriu tau pasakyti dar ir dar, ir dar sakyti, kaip aš dėl tavęs gyventi noriu, kaip aš dėl tavęs žydėti noriu, kaip aš noriu dar ir dar švenčiau mylėti! Ir, rodos, nors aš ir tūkstančius kartų tą žodį kartotau, niekuomet negalėtau pasakyti visa, kas širdyje auga ir žydi, – dėl tavęs, dėl tavęs! Kad aš galėtau užsupti tave, užliūliuoti, kad aš galėtau tau skaidrią pasaką atnešti! Kažkur toli skamba nematomas varpas ir neša paslaptį, ir dainuoja – tu mano, tu mano! Ir, rodos, einu užsimerkęs per pasaulį ir neregimu aidu kartoju – Tu mano – Tu mano! Vandukas numylėtas – numylėtas tu mano! Mano sieloj rodos kažkokios nepaprastos šventės rytas. Ir aš nežinau, kokią maldą kalbėti, kad tąją šventę pagarbinti. Klyktau pasauliui – šventas – šventas – šventas regėjimas mano, bet kažkur skamba dainuoja varpas, ir aš galiu tik atsiklaupti ir nutilti… Aš tik galiu atsiklaupti ir iškilmės žengime nutilti. Kaip keista! Tu taip toli, o aš taip jaučiu, kaip tu alsuoji, kaip Tavo širdužė dreba, kaip Tavo mintys skrenda! Ne, Tu daugiau gyva many negu aš pats. Nes aš niekuomet savęs taip nejaučiu, kaip aš Tavimi gyvenu.
Ar Tu jau miegi? O aš Tau meldžiuosi, ir mano maldai aš vieną žodį težinau – numylėta – numylėta – numylėta!
Ir ar tu jauti, kaip aš prigludęs prie tavęs nežinioj, kaip aš bučiuoju tave – ir kaip tavo širdis dreba, ir kaip Tavo krūtinė bąla? O aš šią naktį tavo sapną pasaka lydėsiu – apie nežinomą varpą, apie nuskridusią maldą, apie tavo širdužės plastėjimą…
Numylėta, numylėta, numylėta tu mano!“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei, iš Miuncheno – į Berlyną, 1922–01-20, plačiau žr. in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 17, kn. 1: Laiškai Vandai Daugirdaitei, *1919–1924*, sudarė Algis Samulionis, Neringa Markevičienė, parengė Neringa Markevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, p. 140–141).